ڊاڪٽر رياضت برڙو

لغت نويسيءَ جا ضابطا، اصولَ ۽ طريقيڪار

Disciplines, Principles and Methodology of Lexicography

Abstract:

Lexicography is an activity and art of compilation, composition and editing of dictionaries, though it is also taken as work of writing. It has two disciplines, namely practical lexicography and theoretical lexicography. The first one is related with compilation or writing of dictionaries by art and craft and the later discipline is associated with analysis and account of semantic and syntagmatic study within the vocabulary of a language.

It is essential for a lexicographer that he must be an honest and a sincere person. Also, he should not induce his or her likings and dislikings or jealousness in the text or explanations of the words. He should be careful in the selection of words and their synonyms.

The methodology of lexicography depends upon many factors, such as: type of lexicon, languages involved, thickness of dictionary, selection of terms and words, etymology, spelling, pronunciation, alternate words, explanations, grammatical variations, and idiomatic meanings.

In this research paper, I have discussed these disciplines, principles and methodology of lexicons in detail.

ٻوليءَ ۾ لفظ پنهنجين اصطلاحي ۽ لغوي معنائن سميت مروج هوندا آهن. ان ڪري، لغت جي ڪتاب (Dictionary/Lexicon) کي، جنهن ۾ اهي معنائون ڏنيون وينديون آهن، عام طور لکڻ يا تصنيف ڪرڻ بدران، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ جو ڪم ليکيو ويندو آهي. جڏهن ته اهو ڪم، جنهن کي اصطلاحي طور لغت نويسي (Lexicography) چئجي ٿو، ڪو ايڏو سهنجو به نه آهي. لغتن جوڙڻ جي آڳاٽي دَور ۾، لغت نويسيءَ کي تصنيف جو ڪم به سمجهيو ويندو هو. لغت لکڻ مان مراد، حقيقت ۾،

لفظن جون تشريحون لکڻ بہ آهي. ان ريت، لغت لکڻ، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ کي لغت نويسي چئجي ٿو يعني لغت لکڻ سان گڏوگڏ سهيڙڻ (compilation)، ترتيب ڏيڻ (composition)، ۽ تدوين ڪرڻ (editing) جي سرگرميءَ جو نالو آهي. عام طور، لغت کي ترتيب ۽ تدوين جو ڪم ئي جاتو ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ لفظ ۽ انهن جون معنائون سماج ۾ موجود هونديون آهن، جن کي ميڙي، چونڊيچاڻ جي عمل مان گذاري، گڏ ڪيو ويندو آهي. لغت ۾ جيئن تہ لفظن جي معنيٰ، مفهوم، سمجهاڻي وغيره ڏني ويندي آهي، ان ڪري لغت جي جوڙڻ کي ترتيب، تاليف، تدوين، سهيڙ واري سرگرمي سڏي گهٽ اهميت ڏني ويندي آهي، جيتوڻيڪ لغت جهڙو وسيع حوالاجاتي ڪتاب مرتب ڪرڻ يا جوڙڻ ڪو سهنجو ڪم نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ لغت ۾، هر هڪ لفظ جون، لغت جي قسم پٽاندڙ، سڀ ضروري ڳالهيون بيان ڪرڻيون پونديون آهن. خاص ڪري ان جا صرفي ۽ نحوي تفصيل لکڻا پوندا آهن. لغت کي لکڻ، ڪو ٻن چئن ڏينهن يا مهينن جو ڪم نہ آهي، اهو ڪم ڪيترن ئي سالن تائين مڪمل ڌيان سان ڪرڻ بعد تڪميل تي رَسندو آهي. ڪن لغتن جي جوڙڻ ۾، لغت نويسن جون جمارون بہ ڳري ويون. ان ڪري ئي لغت نويسيءَ کي اَٽ ڪانيو ڪم پڻ چيو ويندو آهي. ايڏي گهڻي محنت ڪرڻ ۽ وقت ڏيڻ باوجود، لغت ۾ ڪي داخلائون رهجي وڃڻ جي گنجائش هوندي آهي يا ڪن داخلائن ۾ اختلاف ٿي پوندو آهي. عام طور، ڪنهن بہ ٻوليءَ جي عام (General) لغت ۾، لفظ گڏ ڪرڻ کان وٺي، ان جي اچارن، قسمن، مترادفن، متبادلن، معنائن ۽ سمجهاڻين کي، سنَدن ۽ مثالن سان درج ڪرڻ جي گهرج رهندي آهي.

لغت لکڻ جي سموري محنت طلب عمل، علمِي ۽ عملِي طريقيڪار ۽ سانت (process) کي لغت نويسي چئجي ٿو. ان جو ٻيو متبادل لغت سازي پڻ آهي. لغت جوڙڻ جي سڄي عمل کي، سائنسي انداز سان، سرانجام ڏيڻ جو انگريزي نالو 'ليڪسِڪاگرافي' (Lexicography)• آهي، يعني 'ليڪسڪاگرافي' لغتون جوڙڻ جو علم آهي، جنهن جو تعلق 'اطلاقي لسانيات' (Applied Linguistics) سان آهي. ان ڪري اها ٻوليءَ جي سائنسي شاخ جي حيثيت رکي ٿي. 'ليڪسِڪاگرافي' ٻن لفظن 'ليڪسڪن' ۽ '_گرافي' (graphy_) جي ميلاپ مان جڙيل علمي اصطلاح آهي. '_ گرافي' (graphy_) ترڪيبي اسم ٺاهيندڙ پڇاڙي آهي، جيڪا: (1) بياني يا تعريفي

• ليڪسِڪاگرافي جو اسان وٽ عام اچار 'ليڪسِيڪوگرافي' ڪيو ويندو آهي.

سائنس جي وضاحت ڪري ٿي جهڙوڪ: geography (جيوگرافي)؛ (2) ٽيڪنڪ يا فن جي نشاندهي ڪري ٿي جهڙوڪ: photography (فوٽوگرافي) ۽ typography (ٽائپاگرافي)، ۽ (3) سهڻن اکرن جي نموني يا هنر جي وضاحت ڪري ٿي جهڙوڪ: calligraphy (ڪئليگرافي).

لغت نويسيءَ جا ضابطا (Disciplines of Lexicography):

لغت نويسيءَ جا هيٺيان ٻه ضابطا آهن:

(1) **عَمَلِي لغت نويسي** (Practical lexicography)، ۽

(2) **نظرياتي لغت نويسي** (Theoretical lexicography).

عَمَلِي لغت نويسي ڊڪشنرين کي مرتب ڪرڻ، لکڻ ۽ تدوين ڪرڻ جو فن (art) يا هنر (craft) آهي. هن ضابطي تي سنڌي ٻوليءَ ۾ چڱو ڪم ٿيو آهي ۽ مختلف نوعيتن جون گهڻيون ئي لغتون مرتب ڪيون ويون آهن. خاص طور انگريزن جي حڪومتي عهد ۾ ٻن ٻولين (ٻه-ٻوليائي، Bi_lingual) لغتن جِي تدوين سان، لغت نويسيءَ جي باضابطا شروعات ٿي، ته ان کي هڪ موضوع (subject) طور پڻ هَٿي وٺرائي وئي.

نظرياتي لغت نويسي ٻوليءَ جي ليڪسن (وڪيبيلري) اندر معنوي، گرداني ۽ نحوي ترڪيبي جزن جي لاڳاپن جي ڇنڊڇاڻ ۽ تجزيي ڪرڻ، لغتن اندر لغت جي جُزن ۽ ڊيٽا کي ڳنڍيندڙ بناوتن جي نظرين کي ناهڻ، ۽ حالتن جي مخصوص قسمن ۾ صارفن (users) پاران ڇاڻ جي ضرورتن جو هڪ عالماڻو ضابطو آهي. گڏوگڏ اهو ٻه ته ڪهڙيءَ ريت صارفُ ڇپيل ۽ اليڪٽرانِڪِ (electronic) لغتن ۾ آنڊل تفصيل کي بهترين طرح ڪتب آڻي سگهي ٿو. نظرياتي لغت نويسيءَ کي 'مَٿيري/اُتم لغت نويسي' (metalexicography) پڻ چئجي ٿو.[1] هن ضابطي تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم تمام گهٽ ٿيو آهي. وياڪرڻ (گرامر، Grammar) جي مختلف ڪتابن ۾، ان ضابطي جي ڪن جزن کي ته مطالعي هيٺ آندو ويو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ لغت نويسيءَ جو هيءُ اهم ضابطو تفصيلي مطالعي کان پوءِ ٻه وانجهيل آهي.

ڊاڪٽر فهميده حسين پنهنجي تحقيقي مقالي "علم اللغات ۽ سنڌيءَ ۾ لغت سازيءَ جي روايت"◆ ۾، انهن ٻنهي ضابطن کي لغت نويسيءَ جا قسم ڄاڻايو آهي. هوءَ لکي

◆ ڊاڪٽر فهميده حسين، ان مقالي ۾ 'علم اللغات' لاءِ (Lexicology) ۽ 'لغت سازيءَ' لاءِ (Lexicography) اصطلاح ڪتب آندا آهن.

ٿي: ”Lexicography جا ٻہ قسم ٿيندا آهن، هڪ اصولي لغت سازي (Theoretical Lexicography) ۽ ٻيو عملي لغت سازي (Practical Lexicography).“[2]
درحقيقت، اهي لغت جي قسمن بدران، ان جا ضابطا آهن. لغت جي قسمن ۾ هڪ ٻوليائي عام مقصدي لغتون (Monolingual/Unilingual General Purpose Dictionaries)، ٻہ-ٻوليائي توڙي گهڻ ٻوليائي لغتون (Bi_lingual and Multilingual Dictionaries)، عالماڻيون لغتون (Scholarly Dictionaries)، ۽ خاص لغتون (Special Dictionaries) شامل آهن.

لغت نويسيءَ جي مٿي ڄاڻايل ٻنهي ضابطن يعني عَمَلِي لغت نويسيءَ ۽ نظرياتي لغت نويسيءَ ذريعي، تفصيل سان ۽ سٺيءَ ريت، ڪنهن بہ ٻوليءَ ۽ ان جي وياڪرڻي سٽاءَ کي پوريءَ ريت مطالعي هيٺ آڻي سگهجي ٿو. ان ڪري، انهن ٻنهي ضابطن جي لسانيات توڙي لغت ۾ وڏي اهميت ۽ ڪارج آهي. جڏهن تہ اهي ٻئي ضابطا، سماجي علمن جي اڀياس ۾ پڻ ٻانهن ٻيلي هوندا آهن. لفظن ۾ قومن جي تاريخ، ثقافت، ريتون رسمون، تصور، خيال، امنگون سمايل هونديون آهن. ان ڪري لفظن جو گهڻ رخو مطالعو تمام ضروري هوندو آهي. پروفيسر عبدالجبار شاڪر موجب: ”اگر کسی قوم کی تاریخ مٹ جائے تو محض لغت کی مدد سے اس کے تمام تر آثار کو از سر نو دریافت کیا جا سکتا ہے۔ لفظوں کے باہمی روابط سے اور ان کی سیاحت سے قوموں کے تعلقات کا نقشہ مرتب کیا جا سکتا ہے۔ اس حوالے سے لغت کا مطالعہ ایک سائنسی اور فنی منہاج کا متقاضی ہے۔“[3] ٻوليءَ جي ”لفظن جو ذخيرو ۽ انهن جي استعمال جو طور طريقو ٻڌائيندا آهن تہ سندن ڳالهائيندڙن جي قومي ثقافت ڇا آهي.“[4] ان ڪري انهن ذخيرن جو اڀياس اڻٽر بڻجي پوي ٿو. جيڪڏهن لغتون نہ لکيون وينديون، تہ لفظ ۽ انهن جون معنائون گم ٿينديون وينديون، جنهن جو لازمي نتيجو نڪرندو تہ هوري هوري ٿي، گهڻا ئي لفظ متروڪ بڻجي ويندا ۽ سماج ۾ استعمال ٿيڻ ڇڏي، پنهنجو ڪارج وڃائي ويهندا. لغت جي لسانيات ۾ ڪارج بابت ڊاڪٽر فهميده حسين جي هيءَ راءِ پڻ اهم آهي تہ ”ٻوليءَ جي سکياءَ، ترقيءَ ۽ درست استعمال لاءِ لغتن جو وڏو ڪردار هوندو آهي. اهي نہ صرف ڪنهن ٻوليءَ جي لفظي ذخيري کي محفوظ ڪن ٿيون، بلڪ ان جي لفظن جي صحيح هِجي، وياڪرڻي حيثيت ۽ اشتقاق بابت بہ ضروري ڄاڻ مهيا ڪرڻ جو ذريعو ٿين ٿيون.“[5]

لغت نويسيءَ جا اصول:

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ لغت نويسيءَ جي اصولن کي عام طور لغت جوڙڻ جي طريقيڪار سان ملايو ويو آهي، جڏهن ته اهي ٻئي معاملا هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئڻ باوجود الڳ الڳ پڻ آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجن جوڙيل لغتن جي مهاڳن ۽ مقدمن ۾ گهڻي ڀاڱي انهن طريقيڪارن کي ئي درج ڪيو آهي، جن هيٺ هُن اهي لغتون جوڙيون. ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ”لغات سنڌي مخففات“ (1991ع) ۾ ڪارائتو ’مقدمو‘ لکيل آهي، پر ان ۾ به اصولن، قاعدن ۽ قانونن جي تفصيل هيٺ، گهڻي ڀاڱي طريقيڪار کي ئي بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ لفظ ميڙڻ، الف-بي وار چٽڪيون ۽ فهرستون ناهڻ، اچار، هجي، جزن، پدن وغيره جا نُڪتا بيان ڪيل آهن[6]. اهڙيءَ ريت، ڊاڪٽر فهميده حسين جي مقالي ”علم اللغات ۽ سنڌيءَ ۾ لغت سازيءَ جي روايت“ ۾ به چٽي نموني اصولن کي بحث هيٺ نه آندو ويو آهي، پر مجموعي طور مقالي جي حوالي سان ڳالهه بيان ڪئي وئي آهي ته ”هِن مضمون ۾ ڪجهه بنيادي اصول بيان ڪيا ويا آهن“[7]. جنهن کان پوءِ لغت نويس لاءِ ڪي بنيادي نُڪتا بيان ڪيا ويا آهن، جن ۾ لغت نويس لاءِ معنويات، صوتيات، صرفيات، نحويات، علم اشتقاق، صورتخطي، ترتيب جي ڄاڻ هجڻ بابت سمجهايل ۽ بحث ڪيل آهي. ان ڪري اصولن ۽ طريقيڪار کي هڪ ٻئي کان وڌيڪ بيهارڻ لازمي آهي.

لغت نويسيءَ جي اصولن هيٺ سڀ کان اهم ڳالهه هيءَ آهي ته لغت نويس کي هر لحاظ کان ايماندار، سچو ۽ مخلص هئڻ گهرجي. ان لحاظ کان ضروري آهي ته لغت نويس:

1. ڪنهن به لفظ کي ذاتي بنياد تي پسند يا ناپسند نه ڪندو هجي ۽ حاسداڻي رويي کان وانجهيل هجي،
2. لفظن جون حقيقي معنائون، مفهوم، سنَدون ۽ مترادف پيش ڪري،
3. لفظن جي چونڊ ۾ ڏُر نه ٻڌجي، پر هر هڪ لاڳاپيل لفظ کي، لغت جي نوعيت ۽ قسم موجب، داخلا هيٺ آڻي،
4. پنهنجيءَ مرضيءَ موجب لفظن جي معنائن ۽ مترادفن کي لکڻ کان پاسو ڪري،
5. لفظ جو اشتقاق جنهن به ٻوليءَ منجهان نڪرندڙ هجي، ان کي ان منجهان ئي پيش ڪري،
6. لفظ جي حقيقي بيهڪ ۽ سيني ممڪن اچارن کي لکت ۾ آڻي.

7. ڪنهن به هڪ علائقائي اچار کي، ٻئي علائقائي اچار تي فوقيت نه ڏئي، خاص ڪري، جنهن علائقي سان پاڻ تعلق رکي ٿو صرف ان علائقي جي تلفظ، اتي مروج معنيٰ ۽ اتان جي سنڌُن کي اهميت نه ڏئي،
8. سنَدن ڏيڻ ۾ ذاتي پسند ۽ ناپسند کي وچ ۾ اچڻ نه ڏئي،
9. مثالي فقرا ۽ جملا اڏ اکري ٻوليءَ ۾ قلمبند نه ڪري ۽
10. لغتن جي اڳ ڇپيل سموري ڪم کان آگاهه هجي ۽ ان تي حقيقي ۽ تعميري تنقيدي نگاهه رکندڙ هجي.

لغت نويسيءَ جي اصول هيٺ اهو پڻ لازمي آهي، ته لغت نويس کي پنهنجن قومي، مذهبي، ثقافتي، نسلي ۽ شخصي خيالن جي اپٽار لغتن ۾ نه ڪرڻ گهرجي. ڪا به لغت، جنهن به قسم سان تعلق رکي ٿي، ان کي، ان موجب ئي تدوين ڪرڻ جي صلاحيت جو هجڻ لازمي آهي.

لغت نويسيءَ جو فن:

لغت نويسيءَ جي فن جون تمام گهڻيون تقاضائون آهن، جن تي عمل ڪرڻ سان ئي هڪ سٺي لغت جوڙي سگهجي ٿي. لغت نويسيءَ جي فن جو دارومدار مختلف جزن تي آهي. لغت نويسيءَ جي فن ۾ لغت نويسيءَ جي اصولن سان گڏ لفظ ۽ انهن جي معنائن جي داخلائن جو طريقو اچي وڃن ٿا.

لغت نويسيءَ جو طريقيڪار:

لغت نويسيءَ ۾، لغت جوڙڻ جي طريقيڪار جي تمام گهڻي اهميت آهي. صحيح طريقيڪار نه هئڻ ڪري، اڪثر لغتن جي لکجڻ ۽ مرتب ٿيڻ جو ڪم اڌ ۾ ئي ختم ٿي، تڪميل تي رَسي نه سگهندو آهي. طريقيڪار جي صحيح نه هئڻ جي ڪري لغتن ۾ ترتيب، داخلائن، معنائن، سنَدن ۽ سمجهاڻين سميت ڪيئي خاميون ۽ ڪوتون پڻ رهجي وينديون آهن.

هيٺ لغت نويسيءَ جي طريقيڪار کي واضح ڪرڻ لاءِ مختلف نُڪتا درج ڪجن ٿا:

1. **قسم:** لغت نويسيءَ جو قسم طيءِ ڪرڻ تمام گهڻو ضروري آهي، ته جيئن ان موجب ڪم کي اڳتي وڌائجي. مختلف قسمن جي لغتن جوڙڻ جي نوعيت الڳ الڳ ٿيندي آهي، ان ڪري هر هڪ قسم واسطي الڳ طريقيڪار جي گهرج رهندي،

2. **ٻولي**: لغت جو هڪ ـ ٻوليائي، ٻه ـ ٻوليائي وغيره طيءِ ڪرڻ لازمي آهي. لهجي جي صورت ۾ اوليتي لهجي کي مقرر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن هڪ ئي ٻوليءَ جي لغت جوڙڻي آهي، ته ان صورت ۾ معياري لهجي کي اوليت ڏني ويندي آهي. ٻيءَ صورت ۾، لغت ڪنهن به ٻوليءَ جي هڪ مخصوص علائقي جي لفظن ۽ اتي مروج معنائن جي نمائندگي ڪندڙ هوندي.

3. **ضخامت**: لغت جي ضخامت هڪ اهم جزو آهي. ان موجب لغت ۾ داخلائون شامل ۽ رد ٿي سگهنديون آهن. جامع لغت جي ضخامت لازمي طور وڏي هوندي، ۽ عالماڻي لغت ته ڪيترن ئي جلدن تي پکڙيل هوندي. خاص لغتن جي ضخامت الڳ الڳ ٿيندي.

4. **الف ـ بي جي ترتيب**: لغت لاءِ منتخب لفظن ۽ اصطلاحن جون فهرستون الف ـ بي وار جوڙڻ ضروري آهن. ته جيئن گهربل لفظ کي سولائيءَ سان ڳولي سگهجي ۽ ان جي معنيٰ کي ڄاڻي سگهجي. جيڪڏهن ترتيب الف ـ بي وار نه هوندي، ته پوءِ ورق پيا ورائبا، جنهن سان سخت بيزاري پيدا ٿيندي ۽ ماڻهو لغت ڏانهن رجوع ڪرڻ ڇڏي ڏيندا. هاڻ ڪمپيوٽرن وسيلي به اها ترتيب آسانيءَ سان جوڙي سگهجي ٿي.

5. **لفظن جي چونڊ**: لفظن جي چونڊ يا انتخاب جو معاملو هڪ انتهائي اهم معاملو آهي، جنهن ۾ لغت نويس کي ڌيان ۾ رکڻو پوندو آهي، ته جوڙي ويندڙ لغت ڪهڙي قسم جي صارفن يا ماڻهن لاءِ مرتب ڪئي پئي وڃي. ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح لغت نويس لاءِ سهنجا هوندا آهن، جن کي هو لکڻ نه چاهيندو آهي، پر ضروري نه آهي ته اهي صارفن لاءِ به سهنجا هجن، ان ڪري، لغت نويس کي لفظن جي چونڊ ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي.

6. **هِجي** (Spelling): مختلف لفظ الڳ الڳ هِجي سان لکيا ويندا آهن، ان ڪري معياري هِجي ڏيڻ کان پوءِ ٻيون مروج هجيئيون به لغت ۾ ڄاڻائڻ گهرجن.

7. **اُچار** (Pronunciation): لغت ۾ لفظ جو اچار هڪ اهم جزو آهي. اچار جو واسطو ڳالهائڻ سان آهي، جيڪو لغت ۾ لکت وسيلي ظاهر ڪرڻو پوندو آهي، ان ڪري اهو اهڙيءَ طرح لکجي جو پڙهندڙ ان جي درست اچار کي ڄاڻي سگهي. لغتن ۾ اچارن جي واسطي خاص اهتمام ڪيو ويندو آهي، ۽ ان لاءِ الڳ نشانين جو استعمال ڪيو ويندو آهي. ان کان سواءِ مختلف لفظن کي الڳ الڳ اچارن سان پڻ اچاريو ويندو آهي، جن جي داخلا پڻ آڻڻ گهرجي. اچارن لاءِ بين الاقوامي فونيٽڪ طريقو به اختيار ڪيو وڃي ٿو. ڪن حالتن ۾ پدن ۽ اعرابن ذريعي به اچارن کي سمجهايو ويندو آهي.

8. **معنيٰ ۽ مترادف**: لفظن جي معنيٰ ڏيڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته لغت جي بنيادي مقصدن ۾ اهو هڪ اهم مقصد آهي. معنيٰ بعد مترادف ڏيڻ به ضروري آهن. معنيٰ جي وياڪرڻي حيثيتن موجب به معنائون درج ڪرڻيون پونديون آهن.

9. **سنَدون**: عام مقصدي ۽ عالماڻين لغتن ۾ لفظن جي مختلف معنائن واسطي الڳ الڳ سنَدن جي گهرج پوندي آهي. اهي سنَدون نظم ۽ نثر سميت، ڪلاسيڪل ادب، لوڪ ادب ۽ جديد ادب مان به هجڻ گهرجن.

10. **اشتقاق** (Etymology): لفظ جو اشتقاق وڏي اهميت رکندڙ آهي، جنهن مان ان جي اصل ۽ بڻ بڻياد جي معلومات ملندي آهي. ان ڪان سواءِ لفظ جي قدامت جي سُڌ به پوندي آهي. اشتقاق وسيلي معلوم ٿي سگهندو آهي ته لفظ ان ئي ٻوليءَ جو آهي يا ٻيءَ ٻوليءَ مان آيو آهي ۽ اهو پڻ ته لفظ جي معنيٰ ۾ ڪهڙيءَ ريت تبديلي آئي آهي.

11. **صرفي ۽ نحوي حيثيت**: هر هڪ لفظ صرفي ۽ نحوي طور تي ڪا نه ڪا حيثيت رکندڙ آهي، جنهن موجب ان جي معنيٰ جو تعين پڻ ٿيندو آهي. ان ڪري لغت ۾ صرفي حيثيت ڄاڻائڻ ضروري آهي. ان ڪان سواءِ لفظ جي اسم هجڻ جي صورت ۾ ان جو واحد ۽ جمع ڄاڻائڻ سميت، مذڪر ۽ مؤنث جي ڄاڻ ڏيڻ گهرجي. معنيٰ کي واضح ڪرڻ واسطي ڪن حالتن ۾ ضد لفظ پڻ ڏنا ويندا آهن.

12. **معنيٰ جي سمجهه** (Sense division): ڪا به ٻولي جيتري گهڻي ڳُوڙهي هوندي آهي، اوتري قدر منجهس معنيٰ جي سمجهه اخذ ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو آهي. ان ڪري ڪن حالتن ۾ معنوي سمجهه جو اظهار ڪرڻ پڻ ضروري ٿي پوندو آهي.

13. **اصطلاحي معنيٰ** (idiomatic meaning): لغتن ۾ عام طور سادي معنيٰ ڏني ويندي آهي، جنهن کي لغوي معنيٰ چئجي ٿو. جڏهن ته ٻي معنيٰ انهن ۾ لڪل پڻ ٿي سگهي ٿي، جنهن کي اصطلاحي معنيٰ چئبو آهي، جيڪا ظاهري يا لغوي معنيٰ کان بلڪل مختلف هوندي آهي. اهڙين معنائن کي پڻ لغتن ۾ درج ڪرڻ گهرجي.

14. **ادارو، لائبريري ۽ ڪارڪن**: جامع ۽ عالماڻي لغتون جوڙڻ ڪنهن هڪ لغت نويس لاءِ انتهائي ڏکيو ڪم آهي، خاص ڪري عالماڻي لغت ته ڪنهن به ريت ممڪن نه آهي، ته ڪو هڪ ماڻهو مدون ڪري سگهي. ان ڪري اهڙين لغتن لاءِ الڳ اداري، لائبريريءَ، مستقل ۽ عارضي ڪارڪنن جي گهرج پوندي آهي. ڪارڪنن جي تربيت پڻ لازمي آهي، ته جيئن اهي ڪم کي صحيح طرح ڪري سگهن.

لغت ۾ داخلا جو طريقيڪار:

مختلف قسمن جي لغتن ۾ آندل داخلائن جون معنائون ۽ ٻيو ضروري تفصيل الڳ الڳ طريقن سان لکيو ويندو آهي. انهن سڀني ۾ بنيادي ڪوشش اها ئي ڪيل هوندي آهي، تہ لاڳاپيل تفصيل ڪي اهڙيءَ ترتيب ۾ آڻجي، جو اها صارف لاءِ وڌ ۾ وڌ لاڀائتي ثابت ٿي سگهي. مثال طور، ”اوڪسفرڊ انگلش ڊڪشنري“، جنهن کي عام طور ”لرنرس (سيکڙاٽن لاءِ) ڊڪشنري“ پڻ چيو ويندو آهي، دنيا جي معياري لغتن ۾ ليکجي ٿي. ان لغت جو انگريزي-سنڌي ورزن 2010ع[8] ۾ ڇپيو آهي، جنهن ۾ داخلائن جو جيڪو طريقو اختيار ڪيو ويو آهي، ان جو اختصار هن ريت آهي. ڏسجي، تہ اهو ڪيڏو نہ گهڻ رخو ۽ جامع آهي: (1) بنيادي/اصل داخلا، ٿلهي ڪيل (**Bold alphabet**) (2) آءِ پي اي موجب اچار، ضرورت موجب فرانسيسي اچار، (3) عام اچار، (4) ڳالهائڻ جو قسم/وياڪرڻي حيثيت، (5) متبادل (امريڪي) هِجي/اسپيل/املا، (6) صفت/اسم تفضيل، (7) اسم جي حالت ۾ جمع، (8) اسم جي حالت ۾ مؤنث، (9) فعل جي حالت ۾ ٻي ۽ ٽِين صورت، (10) فعل جي تصريفي (جمع) صورت، (11) همشڪل لفظن (ساڳيءَ هِجي وارن) تي مٿيرو انگ، (12) متبادل اسپيلنگ/املا، (13) ذيلي محاورا ۽ فقرا، (14) (الف)، (ب) سان تحتي معنائون، (15) مرڪب داخلائون، (16) ذيلي ۽ مشتق داخلائن جي وياڪرڻي حالت، (17) ننڍين ڏنگين ۾ موقعي محل سان استعمال جي وضاحت (18) مثالي جملا، (19) موضوعي عنوان، (20) قاعدي موجب اضافي وضاحت، (21) لفظ جي علائقائي واهپي جي نشاندهي، (22) ننڍين ڏنگين ۾ ڪنهن اداري سان ان جي ملڪ جو حوالو (23) نحوي ترڪيب جي وضاحت، (24) مثال سان ڇِٽائي ترجمي سميت، (25) اصل داخلا سان جڙندڙ مرڪب لفظ، (26) جملي جي ترڪيب جي سلسلي ۾ اضافي هدايت، (27) ضرورت موجب ضد، (28) وڌيڪ معلومات ڏسڻ لاءِ اشارو، (29) متبادل جي الڳ داخلا، (30) فعل جي ٻيءَ ۽ ٽين صورت جي الڳ داخلا، (31) لاطيني اصطلاحن جي داخلا، (32) حاشين ۾ دلچسپ جوڙجڪ وارن لفظن جا اشتقاق، ۽ (33) ٻن افقي ليڪن منجهہ وضاحتون.

بهرحال، مختلف لغتن ۾، داخلا جي طريقيڪارن ۾، ڪي جزوي تبديليون ڪري سگهبيون آهن، تہ جيئن لغت جي تقاضا مڪمل رهي.

لغت جون ڪجھ وڌيڪ خوبيون:

هڪ سٺي لغت ۾ هيٺيون خوبيون شامل هئڻ گهرجن:

1. گهربل لفظ کي ڳولڻ ۾ سهنجي هئڻ گهرجي، تہ جيئن لفظ جي معنيٰ ترت ڄاڻي سگهجي.
2. لغت مان ڀرپور فائدو حاصل ڪرڻ جو طريقيڪار ڏسيل هجي.
3. اچارن کي سمجهائڻ ۽ ياد رکرائڻ ۾ آساني ۽ ورجاءُ رکڻ گهرجي.
4. لغت جو معنائون ۽ سمجهاڻيون ان ريت ڏيڻ گهرجن، جو اهي ياد ٿي وڃن.
5. لفظن جون سڀ ممڪن معنائون ڄاڻائڻ گهرجن. ڌار ڌار معنائن ۽ مفهومن جون ڌاتوئي، لغوي، مجازي، فني، عوامي، محاوراتي ۽ متروڪ معنائون ڏيڻ گهرجن.
6. بيهڪ جي نشانين جو پورو پورو ۽ درست استعمال هجڻ گهرجي، جن جي سمجهاڻي الڳ ڏنل هجي.
7. لفظن ۽ اصطلاحن جي چونڊ ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي.
8. لغت ۾ شامل ڪيل مواد پڙهڻ ۾ سهنجو هجڻ گهرجي.

نتيجا:

هر هڪ سماج ۾ هڪ يا وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. سماج جا ماڻهو ان ٻوليءَ يا ٻولين ذريعي هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن. ٻولي لفظن جي ذخيري، انهن جي معنائن، مفهومن، سمجهاڻين ۽ مخصوص قسم جي صرفي ۽ نحوي ترتيب تي مشتمل ٿئي ٿي. ٻوليءَ جي لفظن جو رڪارڊ لغتن ۾ درج ڪيو ويندو آهي. لغت هڪ حوالاجاتي ڪتاب آهي، جنهن ۾ لفظن بابت گهڻ رُخي معلومات، الف-بي وار ترتيب ۾ ملندي آهي، جنهنڪري ان مان سولائيءَ سان گهربل لفظ بابت معلومات حاصل ڪري سگهبي آهي. ’لغتن‘ جا بنيادي طور چار قسم آهن، جن ۾ هڪ-ٻوليائي عام مقصدي لغتون؛ ٻہ-ٻوليائي ۽ گهڻ ٻوليائي لغتون؛ عالماڻيون لغتون، ۽ خاص لغتون شامل آهن. لغت لکڻ، ترتيب ڏيڻ ۽ تدوين ڪرڻ کي لغت نويسي (ليڪسڪاگرافي) چئجي ٿو. لغت نويسيءَ جا ٻہ ضابطا ”عَمَلِي لغت نويسي“ ۽ ٻيو ”نظرياتي لغت نويسي“ آهن. لغت نويسيءَ جو بنيادي اصول آهي تہ لغت نويس ايماندار، سچو ۽ مخلص هجي ۽ ساڙ وارو مزاج رکندڙ نہ هجي. لغت نويسيءَ جا ڪيترا ئي قاعدا ۽ قانون آهن، جن تي عمل ڪرڻ سان هڪ سٺي لغت جوڙي سگهجي ٿي. لغت نويس لاءِ انهن قاعدن ۽ قانونن کان آگاهي لازمي آهي. لغت نويس لاءِ

لازمي آهي تہ ڪيس پنهنجي ٻوليءَ ۽ ان جي گرامر جي مڪمل ڄاڻ هجي. لغت نويس ڪي مستقل مزاج هئڻ گهرجي تڏهن ئي هُو رٿيل ڪم کي نبيري سگهندو.

حوالا:

(1) https://en.wikipedia.org/wiki/Lexicography (Assesed on 20_8_2018)

(2) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 126

(3) شاکر، عبدالجبار، پروفيسر: پردہ اُٹھادون اگر چہرۂ الفاظ سے...، مصنف: ڈاکٹر ف۔ عبدالرحیم، کتاب سرائے، لاہور؛ اشاعت دوم 2016ء، ص: 6

(4) جتوئي، علي نواز حاجن خان: علم لسان ۽ سنڌي زبان، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڇاپو ٻيو آگسٽ 1983ع، ص: 11

(5) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 9

(6) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: مقدمو. ”لغات سنڌي مخففات“، مصنف مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو/حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1991ع، ص د_ڌ

(7) فهميده حسين، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي: مختلف لساني پهلو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 130

(8) اوڪسفرڊ انگريزي سنڌي ڊڪشنري، اوڪسفرڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي، پهريون ڇاپو 2010ع.